

Spis treści

Wstęp	7
<i>Magdalena Arczewska</i> Piecza zastępcza – między fikcją systemu a dobrem dziecka	17
<i>Józefa Matejek</i> Rodzina zastępcza – wybrane obszary funkcjonowania w ujęciu teoretycznym	41
<i>Rafał Płasek</i> Opieka nad dziećmi pozbawionymi pieczy rodzicielskiej w perspektywie przemian instytucjonalnych w latach 1918–2018	63
<i>Maria Kolankiewicz</i> Wsparcie rodziny i piecza zastępcza kilka lat po wprowadzeniu nowej ustawy	81
<i>Alina Prusinowska-Marek</i> Praktyka sądowa w zakresie stabilizowania sytuacji dziecka umieszczonego w pieczy zastępczej oraz reintegracji rodziny	111
<i>Agata Skalec-Ruczyńska</i> Trendy w opiece zastępczej – międzynarodowa analiza porównawcza	139
<i>Mariola Raclaw</i> Serwicyzacja rodzicielstwa zastępczego a ograniczenia upowszechnienia rodzinnej opieki w krajach rozwiniętych	167

<i>Anna Krawczyk</i>	
Adopcja czy (i) długoterminowa piecza zastępcza? Konteksty historyczne i współczesne praktyki w Polsce, Wielkiej Brytanii i Australii	187
<i>Joanna Mirosław</i>	
Brytyjski <i>child-centrism</i> w systemie opieki zastępczej	217
<i>Marta Danecka</i>	
Niemiecki system bezpieczeństwa socjalnego wobec dzieci doświadczających kryzysu rodzinnego	243
Zakończenie	263
<i>Summary</i>	271
Indeks osób	281
Noty o autorach	287

*Dziecko ma prawo być sobą.
Ma prawo do popełniania błędów.
Ma prawo do posiadania własnego zdania.
Ma prawo do szacunku.
Nie ma dzieci – są ludzie.*
Janusz Korczak

Pobudzić do myślenia o sytuacji dzieci, które nie mogą żyć we własnych rodzinach; pobudzić do działania na rzecz systemu, który będzie w najwyższym stopniu dbał o dobro i interesy tych dzieci – takie były podstawowe przesłanki powstania książki pod tytułem *System pieczy zastępczej. Wybrane aspekty w ujęciu krajowym i międzynarodowym*.

Zaproszenie do udziału we wspólnym przedsięwzięciu przyjęli Autorzy reprezentujący różne dziedziny nauki. Wspólnie stworzyliśmy interdyscyplinarny szkic do obrazu systemu pieczy zastępczej w Polsce i za granicą. Przedstawiamy interesujące nas zagadnienia z kilku perspektyw – według zainteresowań i doświadczeń badawczych. Czytelnik znajdzie w tej książce rozważania socjologa, politologa, prawnika, pedagoga, antropologa. Niektórzy z nich, łącząc pracę naukową z praktyką, realizują wyrażony przez Alaina Touraine’a metodologiczny postulat współdziałania w ramach socjologii zaangażowanej¹. Dzielią się z Czytelnikiem cennymi spostrzeżeniami i wnioskami płynącymi z obu źródeł wiedzy.

Wszystkich nas łączy wspólnie wyznawana wartość – dobro dziecka rozumiane jako nadrzędna zasada, na której powinien opierać się system pieczy zastępczej. Stąd zrodziła się nasza determinacja w poszukiwaniu idealnego, systemowego rozwiązania zmierzającego do zadbania o najmłodszych członków społeczeństwa tkwiących

¹ A. Touraine, *Po kryzysie*, tłum. M. Frybes, Oficyna Naukowa, Warszawa 2013.

w kryzysowych warunkach życia rodzinnego. System pieczy zastępczej jest bowiem strukturą, której prawidłowe funkcjonowanie zapewnia bezpieczeństwo i prawidłowy rozwój dzieci pozbawionych właściwej opieki rodzicielskiej. O jakich warunkach mowa? Sięgając do teorii socjologii kryzysu – np. o takich, „gdy w indywidualnym bądź społecznym życiu pojawi się sytuacja, która nie może zostać przyjęta poprzez zastosowanie tradycyjnych i nawykowych wzorców zachowania czy też interpretacji”². Nieakceptowane społecznie zachowania, dysfunkcje w sferze prywatnej skutkujące zaniedbaniem podstawowych zadań wynikających z pełnionych funkcji społecznych uruchamiają, bądź powinny uruchamiać, mechanizmy zabezpieczenia społecznego – tak aby uchronić ofiary przed eskalacją kryzysu. W wysokorozwiniętym systemie państwa opiekuńczego działanie w trybie interwencji socjalnej powinno być incydentalne wobec działań zapobiegawczych. Konsekwentnie więc w obszarze polityki społecznej powinno dochodzić do definiowania katalogu sytuacji, mechanizmów i oczekiwanych zmian *ex ante*, co pozwoliłoby zapobiec negatywnym zjawiskom w przyszłości.

W Polsce tradycyjnie pojmowana rodzina jako podstawowa struktura społeczna cieszy się wysokim uznaniem, budzi zaufanie i jest uważana za najważniejszą wartość w życiu – dla 80% Polaków badanych przez Centrum Badania Opinii Społecznej to rodzina zajmuje pierwsze miejsce w hierarchii wartości³. Ponadto z badania opinii na temat roli instytucji pomocy społecznej w życiu rodzin w trudnej sytuacji życiowej, przeprowadzonego przez CBOS na zlecenie Instytutu Studiów Politycznych PAN, wynika, że zapewnienie bezpieczeństwa i odpowiednich warunków rozwoju powinno należeć raczej do rodziny niż do instytucji publicznych⁴. Polacy, choć uznają prawo do ingerowania w prywatne życie rodzin w pewnych okolicznościach, to jednak częściej opowiadają się za tradycyjnym postrzeganiem roli bliskiej rodziny i dalszych krewnych. Najpopularniejsza w społeczeństwie polskim jest postawa zdefinio-

² A. Schütz, *Równość a struktura znaczeniowa świata społecznego*, w: tegoż, *O wielości światów*, tłum. B. Jabłońska, Zakład Wydawniczy Nomos, Kraków 2008, s. 157.

³ Preferowane i realizowane modele życia rodzinnego, CBOS, Warszawa 2019.

⁴ Badanie zostało przeprowadzone na reprezentatywnej próbie (N = 1000) w CBOS na zlecenie ISP PAN w 2016 r. Więcej na ten temat zob. M. Danecka, A. Kęska, R. Płasek, *Dylematy pieczy zastępczej*, ISP PAN, Warszawa 2018.

wana przez nas w badaniu jako „umiarkowani tradycjonałści” (58% badanych)⁵. Ich cechą wyróżniającą jest zaufanie do instytucji państwa, ale i nastawienie prorodzinne. Dopuszczają ingerencję instytucji w życie rodziny, ale zawsze, jeśli to możliwe, rodzina powinna mieć pierwszeństwo. Zgodnie ze zidentyfikowanymi przez CBOS przekonaniami w obszarze szeroko pojmowanej pomocy społecznej to rodzina jest nadrzędnym adresatem wsparcia, a w obszarze opieki zastępczej – głównym celem jest reintegracja rodziny biologicznej i przywrócenie jej zdolności właściwego funkcjonowania⁶.

Przepisy dotyczące udzielania wsparcia rodzinie, w tym Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej⁷ oraz Ustawa z dnia 12 marca 2004 r. o pomocy społecznej⁸, kładą szczególny nacisk na profilaktykę i pracę z rodziną biologiczną w nadziei na stabilizację sytuacji oraz poprawę jakości pełnienia funkcji opiekuńczo-wychowawczych. Celem wsparcia jest niedopuszczenie do zabrania dziecka ze środowiska rodzinnego. Gdy jednak mimo pomocy rodzice nie wypełniają należycie swoich obowiązków wobec dziecka, trafia ono do pieczy zastępczej do czasu uregulowania jego sytuacji. Opiekunowie zastępczy pomagają nadrobić braki i starają się stworzyć warunki bezpiecznego rozwoju.

W 2015 r. w biurze Rzecznika Praw Dziecka Marka Michalaka opracowano wspólnie z Ministerstwem Pracy i Polityki Społecznej kodeks praw dzieci przebywających w instytucjonalnej pieczy zastępczej i w rodzinach zastępczych. W dokumencie pod tytułem Standardy pobytu dzieci w pieczy zastępczej w zakresie opieki i wychowania⁹ zapisano m.in., że dziecko ma prawo do wychowania w rodzinie i działań na rzecz jego powrotu do rodziny, kontaktów z nią, a czasowi opiekunowie (wychowawcy) dziecka mają obowiązek „budowania bezpiecznych więzi rodzinnych” między nim i rodzicami. Dobro dziecka jest utożsamiane z dobrem rodziców,

⁵ M. Danecka, A. Kęska, R. Płasek, *Dylematy...*, s. 121–138.

⁶ Concluding observation on the combined third and fourth periodic reports of Poland (Concluding Observation No. 3–4), CRC/C/POL/CO/3-4, Convention on the Rights of the Child Committee, 2015.

⁷ (Dz.U. z 2011 r. Nr 149, poz. 887, z późn. zm.).

⁸ (Dz.U. z 2004 r. Nr 64, poz. 593, z późn. zm.).

⁹ <https://brpd.gov.pl/aktualnosci-wystapienia-generalne/standardy-pobytu-dzieci-w-pieczy-zastepczej> [dostęp: 30 maja 2018]. Obecnie dokument jest niedostępny, jego opis zob. w: M. Danecka, A. Kęska, R. Płasek, *Dylematy...*

a więzi między potomstwem i rodzicami, nawet jeśli chwilowo naruszone, traktuje się jako trwale. Zgodnie z obowiązującym paradygmatem silnej rodziny jej upodmiotowienie sprawia, że dzieci doświadczające zaniedbań, krzywdy, przemocy ze strony osób, z którymi łączą je więzy krwi, mogą być pozostawione bez długo-trwałej opieki, a realne wsparcie ma charakter nietrwały.

Tymczasem dziecko, zgodnie z podpisaną przez Polskę w 1991 r. Konwencją o prawach dziecka, ma prawo do ochrony. Przygotowując publikację, kierowaliśmy się fundamentalną zasadą zawartą w art. 72 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, który traktuje o prawach dziecka¹⁰:

1. Rzeczpospolita Polska zapewnia ochronę praw dziecka. Każdy ma prawo żądać od organów władzy publicznej ochrony dziecka przed przemocą, okrucieństwem, wyzyskiem i demoralizacją.
2. Dziecko pozbawione opieki rodzicielskiej ma prawo do opieki i pomocy władz publicznych.
3. W toku ustalania praw dziecka organy władzy publicznej oraz osoby odpowiedzialne za dziecko są obowiązane do wysłuchania i w miarę możliwości uwzględnienia zdania dziecka.
4. Ustawa określa kompetencje i sposób powoływania Rzecznika Praw Dziecka.

Ustawa zasadnicza zakłada więc podmiotowość dziecka oraz powołuje rzecznika jego praw, ale należy tu podkreślić, że polskim dzieciom nie poświęcono odrębnych przepisów, które by stanowiły o ich prawach i podmiotowości, tak jak np. w Wielkiej Brytanii, Australii, Niemczech czy Norwegii¹¹. Nie ma w Polsce systemu publicznych instytucji, które byłyby powołane wyłącznie do niesienia pomocy dzieciom i młodzieży, wspierania ich w różnych aspektach życia: od podstawowych kwestii, czyli zapewnienia bezpieczeństwa i ochrony godności człowieka, do wsparcia w nauce i planowania

¹⁰ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. (Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483).

¹¹ Szczegółowy opis systemu norweskiego nie znalazł się w naszej publikacji, ale zainteresowanego Czytelnika odsyłam do np. T. Helland (red.), *A Comparative Analysis of the Child Protection Systems in the Czech Republic, Lithuania, Norway, Poland, Romania and Russia*, Bergen 2020, www.discretion.uib.no/publications [dostęp: 28 lutego 2020].

kariery zawodowej (wzorem np. niemieckiego Jugendamtu). Ponadto system jest zdecentralizowany, a tym samym zróżnicowany – lokalne uwarunkowania (społeczne, instytucjonalne, finansowe, polityczne) determinują rozwój sfery opiekuńczej.

Książka składa się z dziesięciu rozdziałów, w których system pieczy zastępczej jest przedstawiany w ujęciu teoretycznym, historycznym oraz z uwzględnieniem międzynarodowych statystyk porównawczych. Autorzy analizują systemy pieczy w innych krajach, m.in. w Wielkiej Brytanii, Niemczech i Australii, aby studiować to, co aktualne i w najwyższym stopniu korzystne dla dzieci, ale też ku przestrodze – by uczyć się na błędach z przeszłości.

Publikację rozpoczyna rozdział **Magdaleny Arczewskiej**, w którym Autorka wskazuje, że nierespektowanie zasady tymczasowości pieczy zastępczej, określonej w Ustawie o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej, nie tylko jest niezgodne z założeniami tej ustawy, ale przede wszystkim godzi w zasadę dobra dziecka. Dobro dziecka jest tu rozumiane jako całokształt działań mających na celu zaspokojenie podstawowych potrzeb materialnych dziecka, stworzenie mu warunków harmonijnego rozwoju we wszystkich sferach, w tym psychicznej i emocjonalnej, a także zapewnienie mu poczucia bezpieczeństwa i stabilizacji. Autorka apeluje o podjęcie skoordynowanych interdyscyplinarnych działań decydentów, wymiaru sprawiedliwości oraz służb społecznych.

Na uwarunkowania sytuacji kryzysowych we współczesnych rodzinach oraz przyczyny umieszczania dzieci w opiece zastępczej wskazuje **Józefa Matejek**. Rodzinna piecza zastępcza jest formą opieki tymczasowej, ale niejednokrotnie jest także szansą na szczęśliwy i spokojny dom. Podejmowane badania środowiska rodzin zastępczych dotyczą różnych obszarów ich funkcjonowania na płaszczyźnie wypełniania zadań opiekuńczo-wychowawczych, socjalizacyjnych i edukacyjnych. Autorka ukazuje wybrane zagadnienia z zakresu rodzinnej pieczy zastępczej z perspektywy pedagogicznej.

Rafał Płasek przedstawia kluczowe aspekty przemian systemu pieczy zastępczej w Polsce. Zwracając uwagę m.in. na warunki predefiniujące sytuację wyjściową i możliwości zaspokojenia potrzeb opiekuńczych, wyszczególnia główne etapy rozwoju systemu w trzech kolejnych okresach: II RP, PRL oraz III RP. Przedstawia argumenty na poparcie tezy o powtarzalnym schemacie przemian

systemu pieczy: od kładzenia nacisku na formy instytucjonalne w okresie konstruowania lub rekonstruowania ładu społecznego po wzmacniające się – wraz ze stabilizacją struktury systemu społecznego – rodzinne formy pieczy zastępczej.

Na podstawie ogólnopolskich informacji statystycznych **Maria Kolankiewicz** dokonuje analizy efektów zmian, jakie zaszły w systemie wsparcia rodziny i pieczy zastępczej po wprowadzeniu w 2012 r. Ustawy o wspieraniu rodziny i systemie pieczy zastępczej. Autorka odnosi się do najważniejszych założeń: wzmocnienia pracy z rodziną w środowisku, organizacji placówek wsparcia dziennego, ograniczenia liczby dzieci będących pod nadzorem sądów. Ukazuje proces zmniejszania skali placówek opiekuńczych i zróżnicowania oferty rodzin zastępczych. Analizuje także problem usamodzielniania młodych dorosłych, byłych wychowanków rodzinnej i instytucjonalnej pieczy zastępczej.

O umieszczeniu dziecka w pieczy decyduje sąd opiekuńczy, gdy dobro lub bezpieczeństwo dziecka jest zagrożone. Proces stabilizacji sytuacji dziecka i rodziny z perspektywy sądu ukazuje **Alina Prusinowska-Marek**. Podkreśla, że umieszczenie dziecka w pieczy jest formą pomocy rodzinie i trwa do czasu zaistnienia możliwości reintegracji rodziny lub przysposobienia dziecka. Autorka omawia wyniki badań przeprowadzonych przez Instytut Wymiaru Sprawiedliwości w 2018 r. dotyczących praktyki sądowej w zakresie podejmowania przez sąd działań na rzecz „czasowego” charakteru pieczy zastępczej, a także przedstawia zalecenia w sprawie zmiany praktyki sądowej.

Rozdział **Agaty Skalec-Ruczyńskiej** jest poświęcony porównaniu danych o systemach opieki zastępczej w wybranych 13 krajach reprezentujących różne typy państw dobrobytu według typologii Gøsty Esping-Andersena. Autorka podejmuje próbę odpowiedzi na pytanie, czy obrany model determinuje funkcjonowanie obszaru pieczy zastępczej. Zestawia m.in. wskaźnik umieszczeń dzieci w pieczy zastępczej na tysiąc nieletnich w analizowanych krajach. Prezentuje także dane o skali rodzinnej i instytucjonalnej opieki zastępczej oraz udziale krewnych w sprawowaniu opieki zastępczej w poszczególnych krajach.

Zagadnienie rodzicielstwa zastępczego, rozumianego jako zorientowana na osobę usługa społeczna, w kontekście obserwowanego

w krajach rozwiniętych gospodarczo „kryzysu rodzin zastępczych” rozpatruje **Mariola Racław**. Wskazuje na pułapkę umasowienia rodzicielstwa zastępczego jako usługi adresowanej do wszystkich dzieci, wynikającej z przyjęcia apriorycznych założeń efektywności i skuteczności tej formy opieki nad dziećmi. Autorka odwołuje się do koncepcji *children's services* i *children's spaces*.

Wątek przysposobienia oraz pieczy rodzinnej w ujęciu międzynarodowym rozwija **Anna Krawczak**. Porównuje polskie, australijskie oraz brytyjskie rozwiązania. Rozważając konteksty kulturowe, stara się odpowiedzieć na pytanie, dlaczego w Polsce realizował się i nadal realizuje zupełnie inny scenariusz prawa i praktyk okołoadopcyjnych. Autorka poświęca także uwagę dwóm zagranicznym projektom – adopcjom dofinansowanym (w Australii, konkretniej w Nowej Południowej Walii) oraz długoterminowej rodzinnej pieczy zastępczej (w Wielkiej Brytanii i Australii).

Joanna Mirosław omawia brytyjski system rodzinnej pieczy zastępczej wraz z głównymi zasadami i wartościami, na których jest oparty. Przedstawia krajowe standardy pieczy zastępczej, które obejmują wiele kwestii związanych z jej realizacją, m.in. dotyczących zabezpieczenia dobra dziecka, rekrutacji, szkolenia i wspierania rodziców zastępczych, a także warunków lokalowych i finansowych. Uzupełnienie tekstu stanowią statystyki dotyczące rodzin zastępczych oraz dzieci objętych pieczą.

Ostatni rozdział – mojego autorstwa – jest poświęcony niemieckiemu systemowi długotrwałej rodzinnej opieki zastępczej z uwzględnieniem uwarunkowań historycznych. W systemach totalitarnych (czasy III Rzeszy i NRD) władza wykorzystywała opacznie definiowane dobro dziecka do osiągnięcia celów politycznych. Opieka zastępcza była traktowana jako narzędzie kontroli państwa nad obywatelem. Współczesny model opieki zastępczej miał szansę powstać na gruncie demokratycznych rozwiązań z okresu Republiki Weimarskiej i Niemiec Zachodnich. Pomoc w formie pieczy zastępczej wiąże się z dużym zaufaniem do instytucji publicznych i przyzwoleniem na ich znaczne zaangażowanie w prywatne życie rodzinne. Najważniejszym aktem prawnym jest Księga VIII Kodeksu socjalnego (SGB VIII), w której zawarto podstawowe zasady działania na rzecz dobra dziecka oraz określono metody i reguły podmiotowego traktowania dzieci.

Pragnę podkreślić, że publikacja powstała z chęci uzupełnienia deficytu monografii o pieczy zastępczej ujmowanej jako wielowymiarowe zjawisko społeczne. Naszym zdaniem tematowi podmiotowego traktowania dzieci i ich pozycji w życiu rodzinnym i społecznym nie poświęca się należytej uwagi w dyskursie publicznym, zarówno w wymiarze aksjologicznym, jak i prawnym. Brak szerszej dyskusji w szczególnie jaskrawy sposób uwidacznia się w przypadku dzieci doświadczających krzywdy we własnym środowisku rodzinnym. Zdaniem pedagogów i z socjologicznego punktu widzenia problem ma wymiar fundamentalny dla rozwoju całego społeczeństwa. Dotyczy bowiem kapitału ludzkiego, jego przełożenia na poziom rozwoju kapitału społecznego oraz transmisji zasobów – dziedziczenia czynników statusu społecznego przez kolejne pokolenia¹².

Alfred Schütz zalecał dogłębne obserwacje rzeczywistości i ludzkich zachowań, tak aby nauka zyskała wymiar pragmatyczny¹³. Staramy się za pomocą naszej publikacji wypełnić tę misję. Multi-dyscyplinarne badania i analizy zjawisk społecznych stanowią w tym kontekście nieocenione źródło wiedzy. Książka jest adresowana do wszystkich zainteresowanych szeroko rozumianą problematyką pieczy zastępczej – do przedstawicieli nauki prowadzących badania z zakresu *childhood and family studies* oraz do studentów socjologii, politologii, pracy socjalnej i pedagogiki. Mam nadzieję, że będzie użyteczna również dla praktyków: rodziców zastępczych, pracowników pomocy społecznej i instytucji pieczy zastępczej, a także prawników i polityków, którzy kreują rozwiązania w obszarze polityki rodzinnej i społecznej. Naszym celem jest przekazanie Czytelnikowi informacji i zaleceń, które posłużą mu jako inspiracja do pracy na rzecz dobra dzieci przebywających w pieczy zastępczej. Monografia ta z całą pewnością nie wyczerpuje obszernej problematyki opieki zastępczej, niemniej jednak może stanowić przyczynek do dalszej dyskusji i rozważań.

¹² K. Moore, *Thinking About Youth Poverty Through the Lenses of Chronic Poverty, Life-Course Poverty and Intergenerational Poverty*, „Chronic Poverty Research Centre Working Paper” 2005, nr 57.

¹³ A. Schütz, *The Phenomenology of the Social World*, Northwestern University Press, Evanston 1967.

Na zakończenie pragnę wyrazić podziękowanie wszystkim osobom, które wsparły pomysł i pracowały nad przygotowaniem wspólnej publikacji. Dziękuję Pani Małgorzacie Sawickiej, prezes wrocławskiej Fundacji „Przystanek Rodzina”, za osobiste zaangażowanie, pomoc i motywowanie do działania. Szczególne podziękowanie kieruję do prof. dr. hab. Kazimierza W. Frieskiego za wyrażenie zgody na wykorzystanie fragmentów artykułów opublikowanych w numerze 2. „Polityki Społecznej” (2019) zatytułowanym *Rodzinną pieczę zastępcza – funkcjonowanie i przemiany*.

1 lipca 2020 r.

Marta Danecka